

*Деякі тенденції сучасних релігійно-громадських свят (за матеріалами російсько-українсько-білоруського прикордоння)**

Тетяна Листова

УДК [394+791.6](477+470+476)

Tetiana Lystova. Some Tendencies of the Modern Religious Public Holidays That Are Celebrated on the Russian-Ukrainian-Byelorussian Borderland

The article contains the facts about the modern public holidays (mainly the City Days) that are celebrated on the Russian-Ukrainian-Byelorussian borderland, and inclusion of the religious (Orthodox) components into them, about the interrelations between the secular and church. Suggested are some observations of the holiday eye-witnesses with such a symbiosis valuing.

Keywords: common urban holidays, holiday church elements, monuments, memorials, sculptural pictures of the angels, saints and Virgin Mary.

Татьяна Листова. Некоторые тенденции современных религиозно-общественных праздников (по материалам российско-украинско-белорусского пограничья)

В статье рассматриваются современные общественные праздники (главным образом, Дни города) на русско-украинско-белорусском пограничье, включение в них религиозных (православных) компонентов и взаимодействие светского и церковного. Подаются некоторые сведения очевидцев праздников с оценкой подобного симбиоза.

Ключевые слова: общегородские праздники; церковные элементы праздников; памятники, памятные знаки; скульптурные изображения ангелов, святых, Богородицы.

Календар церковних свят, що формується протягом століть, незмінно зберігаючи святкування днів, важливих для християнської віри, у цілому не є чимось застиглим. Свята були призначені для пошанування вищих небесних сил. Ці дні мали розкривати віруючим події церковної історії, прославляти подвиги святих подвижників і мучеників за віру, а також учителів церкви, які розробляли догматичні положення цілісної системи віровчення, зокрема складні символічні таїнства, обряди та звичаї.

Однак історична трансформація стосувалася й церковного календаря. Збільшувалася кількість пам'ятних для церкви днів, чудесних явлень, віднайдень ікон, а також прославлень православних святих. Відповідно з'являлися нові свята, а інші, навпаки, зникали чи відходили на периферію святкового календаря. Проте трансформація, як засвідчує історія, була пов'язана зі змінами не лише в релігійному, але й у соціальному та політичному житті суспільства. Хоча цей факт міг діяти опосередковано і виявляв себе тільки за розгляду всієї системи суспільних взаємовідносин кожного історичного періоду. У дореволюційній Росії, де церква не була відділена від держави, кожне церковне свято мало водночас громадське значення, а державні заходи й урочистості супроводжувалися церковним освяченням. Політичний підтекст церковних заходів був зумовлений доктриною невіддільності держави та її правителів від підданих, для яких православ'я було органічною основою розуміння світобудови, зокрема й державного устрою, його принципів підпорядкованості.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. стає очевидним послаблення, а потім і поступове руйнування єдності влади й народу. У цей період уже відкрито проголошується необхідність посилення політичного звучання всіх церковно-релігійних заходів, побудованих передусім на традиційній для православ'я сакралізації монархічної влади, посилення авторитету імператора. Будь-який визначний релігійний захід осмислювався з погляду його політичного звучання. Такими були, наприклад, урочистості з нагоди відкриття мощей Серафима Саровського, відзначені всенародно в 1903 році. «Черниговские губернские ведомости» (передрук з «Московских новостей») інформували населення, що завдяки «присутності царя і його родини... дні великого духовного торжества стали в Сарові й днями великої політичної урочистості»¹. Молебні з цієї нагоди були відправлені в усіх церквах Росії, зокрема в білоруських і українських.

Події 1917 року, нова політика щодо церкви остаточно зруйнували симбіоз церкви, суспільства й держави, що склався впродовж століть. Утім, незважаючи на воєнничу атеїстичну позицію нової влади, певні традиції церковних свят зберігалися не лише на особистому рівні, але й на громадському (переважно в селах). Легалізація на початку 1990-х років релігійного життя, активізація церкви, бажання наших сучасників повернутися до своїх релігійних традицій, що сприймаються нерідко як етнічні, лояльна й навіть протекціоністська політика держави

* Дослідження здійснено за підтримки Російського гуманітарного наукового фонду (РГНФ) (грант 98-01-91105 а/У).

щодо церкви й церковного життя сприяли відродженню церковної святкової культури, яка так само взаємодіє з громадським життям у цілому. Розглянемо деякі варіанти співвідношення церковних і світських елементів у сучасних святах.

Для початку 1990-х років склалася ситуація, коли головні церковні свята почали одночасно відзначати як у храмах, так і в позацерковному просторі міст і сіл завдяки діяльності працівників культури. Сформувалися певні норми взаємовідносин між церквою і світською владою, зокрема, при організації різноманітних святкових заходів. Так, у цей час у підмосковному м. Ступино святкування Пасхи влаштували (крім церковної служби) і на центральній площі, застосовуючи елементи богослужіння й привітання громадян. Бажання винести церковну службу поза межі храму, надати святові загальноміського характеру можна пояснити специфікою настроїв у той період. Це була ніби демонстрація отриманої свободи думок і переконань, свободи від єдиної ідеолого-політичної доктрини, що постійно пригнічувала думки й поведінку. Одним з найяскравіших проявів отриманої свободи було спільне влаштування заборонених раніше традиційних церковних свят, які колись таємно святкували в родинному колі. Не можна сказати, що цей варіант святкування Пасхи вдався. Це свято, так глибоко наповнене сакральним змістом, настільки тісно пов'язане з церковним богослужінням, що будь-яка спроба надати йому більш громадського характеру може тільки нанести шкоди й не матиме підтримки церкви. Експеримент більше не повторювали, хоча в місті на Пасху відчувається дух свята, що виявляється у влаштуванні святкових заходів, у настроях громадян, що характерно для всього православного простору Росії й прилеглих східнослов'янських країн.

Невдалися й спроби повністю поєднати різдвяні й новорічні дитячі ялинки, оскільки переважна частина зимових канікул припадає на піст. Другою причиною є усталена в радянські часи традиція організації дитячих свят з невідмінними Дідом Морозом і Снігуронькою, тобто персонажами, що не належать до православної картини різдвяних урочистостей.

Польові матеріали засвідчують, що на початку 1990-х років стало очевидним прагнення залучити церкву до освячення громадських свят і особливо важливих заходів, зокрема й тих календарних свят, проведення яких у радянські часи опікувалися відділи культури. До того ж при влаштуванні таких святкувань організатори цілком коректно враховували ступінь православної канонічності свята й доречність освячення його церквою. Так, на думку працівників культури м. Россоша Воронежської області (майже половина жителів району – українці), «позиція держави – від церкви окремо, але повернулися обличчям до церкви. Населення, молодь також стали більше відвідувати церкву. І адміністрація запрошує на свої заходи настоятелів церкви – на День Перемоги демонстрація, люди охоче ходять, потім збираються біля братської могили. Проповіді там не читають, але представники

церкви обов'язково присутні, а панахиду в церкві перед тим служать. Унас уже десять років Різдвяні зустрічі проводяться за прикладом концертів Пугачової. Там і колядки українською мовою. І обов'язково запрошуємо священиків. Вони приходять, вітають. Масляну ми святкуємо обов'язково, однак священиків не запрошуємо. Вважається, що це язичницьке свято» (2001).

Характерною особливістю сучасної святкової культури можна вважати і включення церковного компонента у свята власне світські, такі, що не існували до революції в традиційному календарі. Наприклад, у м. Россоші, за висловлюванням директора Будинку культури, «у День людей похилого віку і служби правлять у церкві» (2001).

Ми проаналізуємо характер деяких міських свят, які включають водночас світські й церковні заходи, звертаючи увагу на їх відповідність змістові, символіці й завданням православної культури минулого і ставлення до них жителів. А також розглянемо включені у святкові дійства матеріальні компоненти.

У м. Новозибкові Брянської області (колишня Чернігівська губернія) стало вже традицією до кожного Дня міста не тільки прибирати вулиці й двори, але й розчищати зруйновані будівлі з метою подальшого спорудження будівель громадського призначення, зокрема релігійного характеру (ідеться про об'єкти, що виражають ідеї православної віри). За задумом керівників міста, ці споруди мають не лише відповідати духовним запитам жителів, але й «охороняти» місто.

У зв'язку із цим постає питання, наскільки ми можемо вважати їх традиційними для російської релігійної культури? Безумовно, традиційною є практика освячення й охорони території шляхом встановлення хрестів на межі поселень або в місцях, що вважаються небезпечними, хоча в різних регіонах православного світу вона мала різне поширення. Цю традицію активно почали відроджувати в пострадянський час. Згідно з даними опитувань населення, її ніяк не можна вважати даниною моді на релігію чи тільки наслідком бажання відродити свої народно-релігійні звичаї. Релігійність ніколи не зникла з життя народу, хоча у зв'язку з необхідністю приймала різноманітні нецерковні форми. Атеїстичне виховання не викоринило потреби в покровительстві вищих сил. Трагічні для багатьох зміни 1990-х років, що торкнулися не лише окремих осіб, але й цілих поселень (закриття виробництва, безробіття, руйнація сільськогосподарської системи), викликали почуття незахищеності й навіть приреченості, спричинені якоюсь немилосердною, майже містичною вищою силою, і відповідно прагнення захистити себе від зла.

Традиційно захисниками кожної місцевості вважалися патрональні зображення Христа, святих і Богородиці, що ставали центральними об'єктами народно-церковних святкувань. Їм присвячували хресні ходи, загальноміські молебні й заходи світського характеру, які можна вважати прототипом сучасного дня міста/села, що дедалі частіше наповнюється елементами народно-церковних свят.

Щодо цього вельми цікавим було проведення в Новозибкові Дня міста у вересні 2008 року, центральною

подією якого стало відкриття скульптурного зображення Пресвятої Богородиці. Тут ми не можемо оминати проблеми змін і нових віянь у сучасному церковно-релігійному мистецтві. Традиційно Божественний світ поставав перед православною людиною в іконописних ликах, що передавали його вищу духовну красу. Розвиток церковного мистецтва йшов шляхом дедалі більшої реалістичності зображень, зберігаючи, утім, прагнення до передачі саме духовності божественних ликів. Цимистецтво формувало уявлення віруючих про небесні персонажі. При цьому еталонами іконописних ликів залишалися зображення на стародавніх, найбільш пошанованих іконах. Насамперед це стосувалося богородичних ікон. Зауважимо, що в сучасному художньому світі православ'я простежуємо дві тенденції, які стосуються передусім зображення Богородиці. Перша – повернення до стародавніх канонів, що явно відображує пошуки іншої духовності і мирянами, і священнослужителями. Ізовсім протилежна тенденція – зображення Богородиці не лише в гранично реалістичній манері, але й надання їй вигляду гарненької молоді жінки, яка не має нічого спільного з високою духовністю давньоруського іконопису. Ця тенденція поширюється, найімовірніше, від церкви, яка заповнила подібними образами і храми, й іконописні крамниці.

Водночас очевиднішими є жанрові інновації в релігійному мистецтві. Ідеться про зображення персонажів небесного світу, зокрема й Пресвятої Богородиці, у формах монументальної скульптури, що нині досить популярні. Як відомо, скульптура в православ'ї викликала негативну оцінку церкви, у 1722 році її було заборонено указом Петра I. Проте реально скульптурні форми існували – це й зображення Христа в церквах («Христос у кайданах»), і знаменита пермська скульптура, і різьблені скульптури, переважно зображення Параскеви П'ятниці, Миколая Чудотворця, які можна було побачити в церквах і каплицях. Але скульптура ніколи не поширювалася за межі церковного простору (за винятком молебнів) і не мала монументальних форм, яким притаманна зовсім інша символіко-змістова функція, ніж іконописним, звичним для православної традиції ликам. Призначення пам'ятників – вшановувати пам'ять людей та історичні події. Ця функція цілком доречна при зображенні святих, що пов'язані з історією християнства (наприклад, пам'ятник Кирилу й Мефодію). Однак зображення персонажів божественного світу в монументальному скульптурному вигляді навряд чи відповідає православній концепції непізнанності вищого світу, долучення до якого відбувається на рівні почуттів і відчуттів.

Тому, хто приїжджає на вокзал м. Новозибкова впадає в око цікава скульптура – «Добрий ангел світу». Вибраний для зображення персонаж, безумовно, має імпонувати сучасним релігійним настроям. У те, що ангел-охоронець існує, вірять (або хочуть вірити) навіть не надто релігійні люди. Певно, потреба в особистому захисті в сучасних людей не менша, якщо не більша, ніж у їхніх віруючих предків, яких оточував цілий сонм святих захисників. Польові дослідження засвідчують, що народні молитви до ангела-охоронця – один з найрозпо-

всюдженіших жанрів релігійної поезії сьогодення. Щоправда, деякі питання викликає форма новозибківського ангела: він має щось спільне зі знаменитим зображенням богині Ніки, його подоба дещо незвична. Улюдей з досить високими рівнем загальної культури й ступенем релігійності викликає критичні відгуки естетика скульптури й невідповідність її духові православно-го мистецтва. За висловлюванням однієї з мешканок, «він схожий не на ангела, а як раніше були – дівчина з веслом, з квітами. Крила в нього ростуть з попереку, тобто незрозуміло, як він літає». Очевидно, сам факт оцінки персонажа нематеріального світу з огляду на анатомічні пропорції свідчить про те, що скульптура не сприймається як символічне зображення духовного світу. Проте в цілому ставлення до скульптури позитивне. Вона вже вписалася в міський пейзаж, і в місцевих мешканців не викликає ніяких нарікань.

Відкриття пам'ятника Богородиці викликало дещо суперечливі почуття в жителів міста при досить доброзичливому ставленні до активного введення православного компонента у святкування. Сюжет скульптури пов'язаний з історією виникнення Новозибкова, появою тут перших поселенців – старообрядців, чия культура визначила певною мірою культурне обличчя міста. За легендою, заснування міста почалося з віднайдення ікони Божої Матері Одігітрії, що стала згодом патрональною іконою міста, яку однаково вшановували всі послідовники православ'я в Новозибківському краї. Богородицю зображено у вигляді жінки, що тримає ікону. Наведемо деякі відгуки місцевих жителів про те, які почуття викликає в них і скульптура, і пов'язане з нею святкування. Дехто вважає, що зображенню бракує реалістичності, зокрема, якщо вже Богородицю вирішили зобразити в незвичному (неканонічному) вигляді, зробити це слід було б за аналогією зі скульптурою радянських часів. «Ну, пам'ятник, ну нехай... А образ треба було б не такий робити, оздоблювати його інакше, а то так... зліпили все до купи. Ну, хоча б образ Богородиці зробили. (Зрозуміло, що це Богородиця?) Ну, жінка стоїть і тримає щось там таке... Ось у нас біля церкви стоїть Мати-Батьківщина, так воно ж видно, що вона Мати-Батьківщини. Ось Драгунський – це теж наш, погруддя його, був танкіст».

Дехто сприймає сам пам'ятник ніби поза релігією. Так, одна з жительок міста на запитання про те, які в неї особисті відчуття від свята, відповіла: «Ні, з релігією це не пов'язано. Це просто наш мер хоче зробити місто гарним, чистим». Мешканці схвально ставляться до своїх об'єктів, що покликані прикрасити місто й наповнити його простір певним змістом. «Усюди замість звалищ, боліт зробив [міський голова. – Т.Л.] скверики, усе розчистив. Ось пам'ятник Доброму ангелу, стела, монумент – камінь пам'ятний, оскільки тут кордон трьох республік. І скверик зробив. Усім подобається, і мені також». Інші не сумніваються в релігійному характерові відкритого пам'ятника, але не тому, що самі сприймають його так. Віхньому розумінні релігійний зміст пам'ятника зумовлений участю церкви.

– Як сприймаєте відкриття пам'ятника?

– Як віднайдення ікони Божої Матері [тобто так, як названо композицію в місцевих засобах масової інформації. – Т. Л.]. Я вважаю, що оскільки пам'ятник освятив батюшка, то це з якоюсь божественною метою, з вірою. Це означає, що пам'ятник зведено для того, щоб люди до віри поверталися.

Багато хто розглядає і захід, і скульптуру в контексті зміцнення релігійного захисту міста, його поступової одухотвореності, долучення жителів до Божественного світу. Їхня реакція на те, що відбувається, на сприйняття святкових дійств – це реакція людей, якщо ще й не зовсім віруючих, то готових повірити, таких, що мають почуття, адекватні звичайним почуттям віруючих, які беруть участь у богослужіннях.

– Ставлять, отже, для того, щоб люди до віри поверталися... Ось у місті, де не поїдеш, стоїть хрест. При в'їзді – хрест великий.

– Що це означає?

– Можливо, що це Божа допомога, може, Бог місту й помагає. Ми не знаємо, але є розум вищий за нас. Я особисто так думаю, бачити нам не дано, але таке є. Чому ось у церкві побудеш, і таке умиротворення? Учора до мене приходив моя сваха й каже: «Я ходила на відкриття пам'ятника (там у неї онуки виступали), і ми додому прийшли всі такі умиротворені. Спокійно поїли, відпочили і кожен пішов у своїх справах».

Повернемося до самої організації свята. Специфіка головного дійства, що мала на меті прославити Богородицю і пошанувати старообрядців, зробила природним відведення основної ролі церкві. Однак у цілому все, що відбувалося, дивувало неочікувано навіть для сучасних святкувань, позбавлених виразної ідеологічної суті, еkleктикою. Після урочистої промови міського голови, у якій він нагадав про заслуги старообрядців у минулому, підкресливши, що й нині місто залишається духовним центром старообрядництва, головну роль було відведено священнослужителям і хору Древлеправославної церкви. Відкриттю пам'ятника передували різноманітні за символікою яскравий театралізований вступ. У ньому були персонажі, які, певно, мали б символізувати єдність духовного й світського життя міста. Почалося шоу з виходу Ангела – хлопчика в білих шатах із крильцями. Потім вийшли дівчата в золотих кокошниках, що втілювали, мабуть, водночас і російський колорит (одяг не брянської, а якоїсь загальноросійської традиції), і золоті бані православних храмів. Водночас з'явилися підлітки в стилізованому російському вбранні, які виконували дійство, що нагадувало язичницьке поклоніння сонцю. Після відкриття пам'ятника біля підніжжя Богородиці почався концерт бальних танців. На початку Дня міста відбувалися звичні для цього свята масові демонстрації жителів.

Аналогічні тенденції в сучасних святкуваннях і в монументальному оформленні міст можна спостерігати і в Україні. Так, на центральній площі м. Городні Чернігівської області височіють скульптури, що демонструють ідеологію різних епох: традиційний для радянських часів пам'ятник Леніну і скульптура «Покров Богородиці». Вибір богородичного сюжету зовсім не випадковий:

Покров Богородиці – ікону й однойменне свято – вважають покровителями козацтва, про що тепер багато пишуть і в церковних, і в світських виданнях. Городня була центром козацької сотні, тому пам'ятник поставлено і як данину минулим захисникам, і як символ козацтва, що відроджується, і, можливо, українському відродженню загалом. За композицією пам'ятник (якщо так можна назвати скульптурний образ Богородиці) нагадує аналогічне зображення в Новозибкові, хоча є більш наближеним до православної традиції. Скульптуру Богородиці розміщено ніби в обрамленні стилізованої каплиці, оточеної ангелами. Як і в Новозибкові, відкриття композиції було приурочене до Дня міста, і можна сказати, що церковна лінія домінувала у святкуванні. Нині це свято відзначають у дні визволення міста від фашистів – 22–24 вересня, при цьому обов'язково правлять спостережень біля каплички з Богородицею. За традицією, молодята дедалі частіше кладуть квіти до Богородиці.

Поєднання світського й церковного елементів у сучасних святах може мати різноманітні форми й різний ступінь значимості кожної з діючих сторін. Особливістю останнього часу можна вважати повернення в деяких містах і селах до традиційних днів загальноміських чи загальносільських святкувань, закріплених раніше у вигляді храмових. Як засвідчують польові матеріали, місцеве населення добре сприймає таке наближення до церковної традиції. Скажімо, цікавим є День міста, який ми мали можливість спостерігати в м. Вязьмі Смоленської області в 2009 році. Характерністю святкової культури цього міста є прийняте місцевою владою у 2002 році приурочення Дня міста до свята Трійці, якій присвячено соборний храм у Вязьмі. До революції храмове свято Трійці було патрональним святом міста, і святкування його відзначалося як хресним ходом, так і масовими гуляннями. Отже, місцева влада мала на меті не лише узаконити День міста, але й надати храмовому святові статусу загальноміського, створити щось на кшталт дня міських іменин. Щоправда, порушений свого часу традиційний порядок храмових свят відновити так швидко неможливо. Неслід забувати, що й світська влада певною мірою обмежена тим, що законодавчо церкву відділено від держави.

День міста у Вязьмі, це ж і свято Трійці, збігся із 770-річним ювілеєм міста. Тим паче, що це було перше святкування, відколи Вязьма отримала статус міста воїнської слави. Тому було вирішено влаштувати святкування з великим розмахом, незважаючи на кризу. За задумом його розпорядників, хресний хід від Троїцького собору й громадська демонстрація мали злитися в єдиний потік на центральній площі. У той час як по вулиці, що спускається до площі, прямувала організована в характерній для сьогоднішнього манері колони (запрошені з Московії військовий оркестр і мотоциклісти, ветерани з червоними прапорами, діти, жителі в театралізованих костюмах – тут були і витязі, і дівчата в народному вбранні), біля Троїцького собору, що розташований на тій самій вулиці, почався хресний хід. На цьому активна участь церкви й закінчилася, хоча церковний компонент проявлявся і в присутності служителів церкви на чолі зі смоленським єпископом Феофілактом, і в цер-

ковних дзвонах, розташованих на сцені. З погляду злиття церковного і світського свят, а також з погляду інтегрованості сучасного суспільства варте уваги звернення міського голови: зі святом він привітав усіх вязьмичів і всіх православних віруючих міста. Не можна сказати, що такий розподіл відбився якось на реальній картині урочистостей, найімовірніше, це було бажання зробити акцент на об'єднанні громадського свята й православного.

Оскільки наше дослідження передбачало порівняння святкової церковно-громадської культури Росії й сусідніх східнослов'янських країн, відзначимо, що подібне звертання цілком могло б прозвучати в Україні (принаймні, у східних областях), хоча, виходячи зі специфіки сучасної української ідеології, спрямованої на згуртування українського суспільства, там не схильні розділяти його й виокремлювати контингент віруючих. У Білорусії, при наявності двох провідних християнських конфесій – православ'я й католицтва, подібне

звернення на загальноміському святі могло б виглядати не зовсім коректно.

Додамо, що нероздільність церковного і світського компонентів свята було підкреслено й іншими масовими заходами, наприклад рок-концертом (з патріотичним ухилом), влаштованим біля стін Троїцького собору.

Підсумовуючи, можна зауважити, що еклектика сучасних заходів – це відображення реального життя нинішнього суспільства, зокрема його ідеологічної розмаїтості. Водночас існування такої розмаїтості – це свідчення плюралізму думок, визнання не тільки правомірності існування людей із протилежними поглядами, але й відсутності альтернативності у власних установах, коли людині однаковою мірою імпонує й церковне святкування, і лики святих, і червоні прапори ветеранів, і дівчатка-барабанщиці, запозичені з масових шоу західних свят. До того ж такі заходи привчають до сприйняття сучасного світу, толерантності в поглядах і поведінці, сприяють діалогові культур.

Примітки

¹ Черниговские губернские ведомости. – 1903. – 29 июля.

Переклад Лідії Артюх